

Románsky portál kostola sv. Egídia v Iliji Príspevok k interpretácii jeho ikonografického programu

Adriana REŤKOVSKÁ

Abstract

The Romanesque portal of the church of St. Aegidius in Ilija near Banská Štiavnica, which dates back to 1254, is a unique architectural and sculptural work, and its significance transcends the borders of medieval Hungary. Andrej Kmet' and Václav Mencl significantly deepened the knowledge about the history of the portal and its stylistic classification as well as historical research and restoration from the recent period. The portal shows common features with the so-called Norman style spreading from Western Europe to its eastern parts, which persisted until the middle of the 13th century. The architecture of three-recessed jambs with inserted columns with pear-shaped profiling of the corners of the recesses passing into an entire arch above the tympanum with a three-circle border is complemented by rich sculptural equipment of capitals and cornices. The asymmetry of the relief decor forms on the northern and southern parapets follows a distinctive iconographic program unique even within the European context. The capitals of the northern lintel with zoomorphic motifs of dragons united by one head, the heads of outcasts incorporated into a tangle of vegetation, represent the world of diabolical powers attacking the human soul in an attempt to seize it. In contrast, the southern jamb is decorated with a balanced composition of double-row tongue leaves and a cornice capitalising paradise in its harmonious expression. The two linings are a materialized expression of instruction serving as the *Biblia pauperum*, one of the most important missions of medieval art.

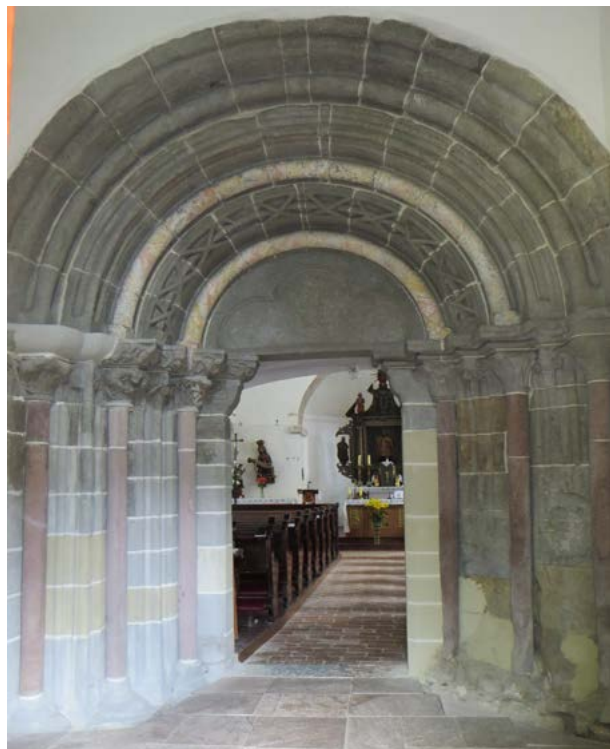
Keywords: portal, Romanesque style, iconography, Ilija, Romanesque sculpture

Najpútavejší z románskych portálov zachovaných do dnešných čias na území Slovenska sprístupňuje jednoduchý vidiecky kostolík sv. Egídia z prízemia neskôr pristavanej barokovej veže, v obci nesúcej meno patróna kostola v jeho slovanskej podobe – Ilija.¹ Samotný kostol je románskou stavbou, na východe uzavretou podkovovitou apsidou s pôvodným polkruhovo ukončeným oknom a severnou sakristiou. Tých sa na návrší Rematina nad bývalou baníckou osadou, pár kilometrov južne od Banskej Štiavnice, pri úpätí legendárneho vrchu Sitno so stopami osídlenia od obdobia praveku až po zaniknutý stredoveký hrad.

Portál kostola v Iliji má vzhľadom na stavbu monumentálne rozmery. S trojicami pilierov vložených v pravouhlých ústupkoch ostení, sochársky stvárnenými hlavicami a rímsami, polkruhovou archivoltou tvorenou oblými a hruškovými prútmi s nábežnými štítkami, s trojlístovým oblúkom v tympanóne, predstavuje skvost neskororománskeho kamenárstva (obr. 1). Na Slovensku nemá ekvivalent, no v danom prostredí pôsobí až nepatrične, akoby bol vytvorený pre oveľa honosnejšiu architektúru (obr. 2). Takto ho vnímali viacerí bádatelia, ako vyplýva z nasledujúceho prehľadu, opisujúci skladbu portálu so snahou o jeho začlenenie do umeleckých vplyvov prenikajú-

¹ Štúdiá vznikla s podporou MŠMT ČR udelenej UP v Olo-mouci (*IGA_FF_2023_010*) a s podporou projektu *OAI* III – *ARTECA: Pokročilé fyzikálně-chemické metody ve výzkumu*

a ochraně kulturního a uměleckého dědictví Reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/17_048/0007378 *financované z Operačního programu Výzkum, vývoj a vzdělávání.*

Obr. 1: Románsky portál Kostola sv. Egídia v Iliji. Foto: autor, 2021.

Obr. 2: Románsky portál Kostola sv. Egídia v Iliji skenovaný zariadením Lidar, realizoval Bc. Jindřich Švibel dňa 2022 .05 .17, cez projekt Artea (v pozn. 1).

cich zo západu na územie dnešného Slovenska ako časti Uhorského kráľovstva v období 1. polovice 13. storočia. Dosiaľ však nikto nevenoval pozornosť ikonografii sochárskej výzdoby ilijského portálu, čo je cieľom tohto príspevku.

Prvé záznamy o portáli

Skromné zmienky o kostole sv. Egídia v Iliji sa objavujú v starších miestopisných dielach, s pokusmi o jeho datovanie a etymologický výklad názvu obce.² V monografii Hontianskej župy a Banskej Štiavnice *Magyarország vármegyéi és városai* sú počiatky kostola

v Iliji kladené do roku 1225.³ O toto vročenie sa opiera aj Vladimír Šmilauer vo svojom diele *Vodopis starého Slovenska*, pričom názov obce Ilija odvodzuje od mena patróna kostola.⁴ Prvé doklady odborného záujmu o západný portál majú čisto dokumentačný charakter, vo forme evidenčných listov vytvorených pre Uhorskú dočasnú pamiatkovú komisiou (Magyarország Műemlékek ideiglenes bizottsága) v rámci dokumentácie významných historických pamiatok krajiny. Zachovali sa grafické listy s kresbou ilijského portálu, jeden s nemeckým nápisom, menom autora Pöschl a datovaním 1879,⁵ druhý pochádza od spolupracovníka pamiatkovej komisie a stredoškolského

² V diele Jána Kachelmana, mestského radcu a historika Banskej Štiavnice, písanom v romantizujúcom duchu 19. storočia, je nesprávny výklad názvu obce Ilija ako Eliá(š) v Eliášovciach „*Elie in Elésjalut*“. KACHELMANN, J.: *Das Alter und die Schicksale des ungrischen, zunächst schemnitzzer Bergbaues nebst einer Erklärung der Eigennamen des Landes*. Pressburg 1870, s. 43.

³ BOROVSZKY, S.: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya*. Budapest 1906, s. 47.

⁴ ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*, Praha – Bratislava 1932, s. 152–154.

⁵ Grafika portálu s nápisom „*Portal der Kirche in Ilija bei Schemnitz. Pöschl. 1879*“. V zbierke je aj druhá grafika portálu na pauzovacom papieri, s prierezom oboch ostení, ktorá je mladšieho dáta (60. roky 20. stor.). Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Archív, inv. č.: Illés_Itsz.K2756, inv. č. Illés_Itsz.K6817.

profesora v Bratislave, Jozefa Könyöki - Ellenbogen⁶ (obr. 3).

Opisu samotného portálu kostola v Iliji sa venoval Andrej Kmet' (1841–1908), katolícky kňaz a polyhistor pôsobiaci na fare v neďalekom Prenčove. S obdivom i podivením nad výpravnosťou sochárskej výzdoby „*Ozdoby na rimsoch ako ratolesti na križi, alebo jako priechličky poprepletané a od úzadia slobodné, oddelené*“, sa zamýšľa nad nepomerom medzi zdobeným portálom a strohou stavbou kostola a vyslovuje domnienku, že bol možno súčasťou nedokončenej stavby, alebo naopak omnoho väčšieho kláštorného komplexu s kostolom. K jeho názoru sa pripája prizvaný odborník, český architekt a profesor Ján Koula, s ktorým si Kmet' dopisoval, poslal mu fotografiu portálu a jeho odpoveď cituje. Koula portál datuje do rozmedzia rokov 1200–1250, k stavbe a jeho tvorcom sa vyjadruje „*byl to asi klášter, a pracovali bratři*“. Všimá si asymetrickosť portálu, severného (pravého) ostena s románskym dekorom a južného (ľavého) ostena s lievikovitými hlavicami „*šťáblé sloupky přechodní doby*“, ktorého tvorbu pripisuje mladším rehoľníkom neskôršie prichádzajúcim do kláštora „*od západu*“ a tvoriacim podľa nastupujúceho gotického slohu. Kmet'ovi sa ďalším bádáním podaril zásadný archívny objav ohľadom datovania portálu, keď dňa 29. júna 1893 v kanonickej vizitácii na neďalekej fare vo Svätom Antone prečítal zápis z roku 1779 o kostole v Iliji: „*Ecclesia Illiensis aedificata est ante annos 525 (1254) zelo et sumtibus piorum fidelium et antiquorum catholicorum, adeoque antiquae structurae.*“, ktorý prekladá: „*Kostol ilijský vystavaný je pred 525 rokmi (1254) horlivosťou a nákladkom nábožných veriacich a starých katolíkov, teda stará stavba.*“⁷ Tento záznam z kanonickej vizitácie sa stal neskôr záväzným pri datovaní stavby kostola a portálu.

Obr. 3: Grafický náčrt románskeho portálu kostola sv. Egídia v Iliji od Jozefa Könyöki-Ellenboga, posledná tretina 19. stor. (v pozn. 6).

V najväčšom rozsahu a hĺbke sa portálom v Iliji zaoberá historik umenia a pamiatkar Václav Mencl (1905–1978).⁸ Vo svojom diele *Stredoveká*

⁶ Grafický list od Könyökiho zachytáva portál so zamurovanou spodnou tretinou ostena, v mierne skreslenej a idealizovanej podobe, s rekonštruovanými poškodenými časťami sochárskej výzdoby a nepresnosťami (pletence prechádza cez druhý ústupok, pričom v realite je to cez prvý ústupok z vnútornej strany). Druhý grafický list znázorňuje náčrt ilijského kostola a jeho pôdorys. Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky (PÚ SR), 1998, neg. 6x4,5, inv. č. neg. 116680, 116681, negatívy pôvodne zo zbierok Štátneho úradu pamiatkovej ochrany v Budapešti (Országos műemlékvédelmi hivatal Budapest).

⁷ KMET', A.: *Veleba Sitna*. Ružomberok 1893, s. 135–137. Hodnovernosť tohto zdroja spochybňuje Mikuláš Čelko a kostol datuje k roku 1266, zo zachovanej donačnej listiny. ČELKO, M.: Príspevok k stredovekým dejinám Ilije. In: *Ilija. Kostol sv. Egídia a umelecko – historické pamiatky Banskej Štiavnice. Archeológia, architektúra, ochrana pamiatok, archívnictvo, história a súčasnosť. Umelecko-historické kolokviium usporiadané pri príležitosti 740. výročia kostola sv. Egídia v Iliji*, Ilija – Banská Štiavnica, 8. a 9. septembra 1994, Tlačiarne Dragonpress, 1995.

⁸ Podrobná dokumentácia kostola a portálu v rukopise, náčrty a poznámky. Archív PÚ SR, dokumentácia V. Mencl, 1930, Z 3421 1-5.

Obr. 4: Hlavice a rímky severného (pravého) ostenia románskeho portálu Kostola sv. Egídia v Iliji pred osekaním náterov. Foto: V. Mencl, 1930–1939. Archiv PÚ SR Bratislava, inv. č. D5763.

architektúra na Slovensku ho opisuje a hodnotí veľmi podrobne.⁹ Všíma si profiláciu ústupkov s gotickým hruškovým prútom zachovanú už len v archivolte, ktorú odvodzuje od vplyvu benediktínskych stavieb z Třebíča, Jáku a Lébény. Pravé ostenie, tvary ríms a kalichovitých hlavíc stĺpov s bobuľovito ukončenými listami a diamantovaním pripisuje cisterciáskemu

⁹ MENCL, V.: *Stredoveká architektúra na Slovensku. Kniha prvá. Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej*. Praha – Prešov 1937.

¹⁰ *Ibidem*, s. 278–280, 102. S teóriou pôsobenia benediktínov v banskoštiavnickej oblasti, ktorí mali v držbe aj ilijský kostol, napriek absencii priamych písomných dokladov, pracujú aj súčasní výskumníci. ČELKO 1995, c. d. (v pozn. 7), s. 31–33; LABUDA, J.: *Glanzenberg v Banskej Štiavnici*. Archeologický výskum zaniknutej lokality. Banská Štiavnica 2016, s. 32.

vplyvu z Třebíča. Rímsu ľavého ostenia pokrytú spleťou rastlinných úponkov s figúrami, ktoré identifikuje ako vtákov (obr. 4), označuje za pokročilejšiu a podobnú ako na západnom portáli Kostola sv. Juraja v Jáku, odkiaľ čerpá vzor aj ilijský tympanón s vpadnutým trojlístom s bobuľami po okraji. Mencl ďalej poukazuje na pravdepodobnú súvislosť s pôsobením benediktínskej rehole na fare v Iliji, opierajúc sa o argumenty ako je blízkosť kláštora v Hronskom Beňadiku, vlastníaceho viacero majetkov v tejto banskej oblasti, tiež zasvätenie, keďže kostol sv. Iliju spomínaný v listine z roku 1209 stál pri hronskobeňadickom kláštore.¹⁰ Mencl začleňuje románsky portál kostola v Iliji v rámci širokého európskeho kontextu do vývoja neskororománskeho umenia, sledujúc jeden špecifický prúd, tzv. normandský štýl spájajúci severofrancúzske normandské vzory s cisterciánsko-burgundským vplyvom používajúcim stĺpikovú skladbu portálu. Šíril sa Porýním ďalej do Podunajska (uvádza zoznam stavieb s charakteristickým prejavom tohto štýlu), tiež východných častí stredoeurópskeho priestoru, kde pretrvával až do obdobia okolo polovice 13. storočia.¹¹ Podľa tejto štúdie bol ilijský portál, vychádzajúci z veľkých západoeurópskych kultúrnych ohnísk, súčasťou rozvinutej siete osobitého vyspelého dekoračného štýlu neskororománskeho umenia, majúci svojich zástupcov aj vo východných okrajových oblastiach.

Na v mnohom objavné závery Kmet'a a Mencla nadväzujú nasledujúci výskumníci. Alojz Struhár vo svojom príspevku o ilijskom portáli stručne interpretuje doterajšie poznatky a pripája prehľad o priebehu rekonštrukcie portálu v roku 1951, ktorá pristupovala necitlivo k povrchovým úpravám portálu, keď boli osekané mnohonásobné vrstvy omietok s cieľom odvlhčenia kameňa.¹² V literatúre sprievodcovského charakteru o Banskej Štiavnici a jej okolí v stručnom zázname o kostolíku v Iliji,

¹¹ MENCL 1937, c. d. (v pozn. 9), s. 266–277.

¹² STRUHÁR, A.: *Portál románskeho kostolíka v Iliji a jeho rekonštrukcia*. In: *Pamiatky a múzeá. Časopis pre ochranu pamiatok a problémy múzeí* II. Martin 1953, s. 43–47. Obnovu portálu realizoval akad. sochár Anton Drexner a Vojtech Remeň so skupinou študentov v priebehu 50. rokov v niekoľkých etapách, naposledy v roku 1957.

je zmienka aj o výnimočnosti západného portálu¹³ a stavba sa dáva do súvislosti s benediktínskou rehoľou so sídlom v Hronskom Beňadiku.¹⁴ V *Súpis pamiatok na Slovensku* z roku 1967 sa pod heslom obce Ilija spomína prvá zmienka o kostole z listiny z roku 1266, pričom výklad sa len stručne venuje opisu západného portálu.¹⁵

Významným popudom na upriamanie záujmu o históriu, ale i ochranu tejto jedinečnej románskej pamiatky bolo usporiadanie odborného kolokvia v roku 1994 v súvislosti so 740. výročím založenia Kostola sv. Egídia v Iliji, z ktorého bola vydaná publikácia s príspevkami, týkajúcimi sa aj samotného portálu.¹⁶ Pri rozbere skladby ilijského portálu a vplyvov jeho vzniku úzko nadväzujú na poznatky Václava Mencla historici umenia Karol Kahoun a Štefan Oriško.¹⁷ K portálu v Iliji sa vyjadrovali v širších

súvislostiach prehodnocovania a kritiky Menclovej teórie postupnosti normanského štýlu v európskom priestore, jeho šírenia prostredníctvom tzv. podunajskej školy rehole „škótskych“ benediktínov,¹⁸ Štefan Oriško a Bibiana Pomfyová.¹⁹

História vedeckých výskumov kostola v Iliji začala archeologickými vykopávkami už v roku 1913, kedy severne od lode boli odkryté zvyšky stavby identifikované ako kláštor.²⁰ Samotný západný portál prešiel prvou špecializovanou obnovou v priebehu 50. rokov 20. storočia, ktorú realizovali akad. sochár Anton Drexner a Vojtech Remeň so skupinou študentov v niekoľkých etapách, naposledy v roku 1957.²¹ Odbornému umeleckohistorickému výskumu bol portál podrobený v roku 1995 dvojicou výskumníkov Miroslavom Štikarom a Máriou Smolákovou.²² Portál bol podrobne popísaný, no bez rozboru ikonografie

¹³ VOZÁR, J. – GINDL, J.: *Banská Štiavnica a okolie. Sprievodca po stavebných umeleckých a technických pamiatkach*, Stredoslovenské vydavateľstvo. Banská Bystrica 1968, s. 220–221.

¹⁴ Novšie tiež: KRESÁNEK, P. et al.: *Ilustrovaná encyklopédia pamiatok: Slovensko*. Bratislava 2009, s. 515; LABUDA, J.: *Glanzenberg v Banskej Štiavnici. Archeologický výskum zaniknutej lokality*. Slovenské banské múzeum. Banská Štiavnica 2016, s. 32–33.

¹⁵ *Súpis pamiatok na Slovensku*. Zväzok prvý A–J. Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody. Bratislava 1967, s. 490–491.

¹⁶ *Ilija. Kostol sv. Egídia a umelecko – historické pamiatky Banskej Štiavnice. Archeológia, architektúra, ochrana pamiatok, archívnictvo, história a súčasnosť. Umelecko – historické kolokvium usporiadané pri príležitosti 740. výročia kostola sv. Egídia v Iliji*. Ilija / Banská Štiavnica, 8. a 9. septembra 1994. Usporiadatelia: Rímskokatolícky farský úrad v Štefultove, Katedra dejín výtvarného umenia Filozofická fakulta UK Bratislava, Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica 1995.

¹⁷ KAHOUN, K.: Banskoštiavnický staviteľský okruh v kontaktoch románsko – gotickej strednej Európy. In: *Pamiatky a múzede*, 1996, č. 1, s. 10–13; KAHOUN, K.: Banskoštiavnický staviteľský okruh v kontaktoch gotickej strednej Európy. In: *Ilija* 1995, c. d. (v pozn. 16), s. 8–10; ORIŠKO, Š.: Poznámky k architektonickej plastike 13. stor. v oblasti banských miest. In: *Ilija* 1995, c. d. (v pozn. 16), s. 11–12; ORIŠKO, Š.: Románska stavebná plastika a kameňosochárstvo na Slovensku. In: *Pamiatky a múzede*, 1999, č. 2, s. 43; ORIŠKO, Š.: Románske kameňosochárstvo, stavebná plastika a rezbárstvo na Slovensku. In: *Umenie Slovenska v historických a kultúrnych súvislostiach. Stredovek*. Eds.: Kol. autorov. Trnava 2009, s. 102.

¹⁸ SCHWARZ, M.: Romanische Architektur in Niederösterreich. In: *Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich XVII/XVIII*, Wien 1976; SCHWARZ, M.: *Der Weg normannischer Dekorationsformen in der Bauplastik nach Niederösterreich*. Alba Regia 1978; SCHWARZ, M.: *Romanische Architektur in Niederösterreich. St. Pölten*. Wien 1979.

¹⁹ ORIŠKO, Š.: Kameňosochárstvo stredoveku: k problémom výskumu a interpretácie. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Eds.: BURAN, D. a kol. Bratislava 2003, s. 113. POMFYOVÁ, B.: Benediktínske kláštory v Uhorsku s dôrazom na územie Slovenska. In: *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. Prvý zväzok. Ed.: POMFYOVÁ, B. Bratislava 2015, s. 265. POMFYOVÁ, B.: Ranostredoveké kláštory na Slovensku : torzálna architektúra - torzálna poznatky - torzálna hypotézy. In: *Archaeologia historica*, roč. 40, 2015, č. 2, s. 770–771.

²⁰ Výskum realizovala Uhorská akadémia vied v Budapešti, nasledovali ďalšie archeologické výskumy v rokoch 1986, 1989, v roku 1995, pri ktorom sa odkryli torzá muriva nadväzujúceho na severnú sakristiu, ktoré sa vyhodnotili ako pozostatok eremitória, tiež základy portálového vimperku, v roku 1999 v lodi kostola spojený so stavebno-historickým výskumom. LABUDA, J. – PAULUSOVÁ, S.: Kostol sv. Egídia v Iliji. In: *Pamiatky a múzede*, 2003, č. 1, s. 37.

²¹ DREXNER, A.: *Ilija, okres Banská Štiavnica. Románsky portál. Popis jestvujúceho stavu a reštauračný záměr*. Archív Krajský pamiatkový úrad Banská Bystrica, pracovisko Banská Štiavnica, R 236/a.

²² ŠTIKAR, M. – SMOLÁKOVÁ, M.: *Románsky kamenný portál Rímskokatolíckeho kostola Svätého Egídia Ilija, stavebno-historický a reštaurátorský prieskum*, 1995, Archív Krajský pamiatkový úrad v Banskej Bystrici, pracovisko Banská Štiavnica, R 127.

Obr. 5: Hlavice a rímasy severného ostenia románskeho portálu Kostola sv. Egídia v Ilji po reštaurovaní. Foto: autor, 2021.

sochárskej zložky.²³ Pozorovaním a sondážou v murive pôvodnej západnej fasády bola potvrdená primárnosť románskeho portálu spolu s identifikovaním horizontálneho ukončenia rizalitu, ktorý obopínal lievikovito sa zužujúce ostenia portálu. Výskum spočíval aj v odobratí vzoriek omietok a mált s ich chemicko-technologickým rozborom, ktoré sa však po obnove v roku 1951 takmer vôbec nezachovali.²⁴ K čiastočným reštaurátorským zásahom na portáli

došlo v roku 1995 v súvislosti s výmenou dlažby v predsieni.²⁵ Portál graficky zdokumentovali pracovníci Pamiatkového ústavu v Bratislave v roku 2000.²⁶ Stavba kostola prešla v roku 2007 architektonicko-historickým a reštaurátorským výskumom fasád, na ktorý nadviazalo reštaurovanie omietok.²⁷ Následne sa prišlo k samotnému reštaurovaniu portálu, trvajúcemu etapovite až do roku 2017, ktoré však dosiaľ nebolo ukončené.²⁸

²³ Zoomorfné figúry na hlaviciach stĺpov sú označené ako „vtáčie telá“ a mužské hlavy ako „bobaľovité útvary blízke charakteru hlavy“, Ibidem, s. 10.

²⁴ SMOLÁKOVÁ, M.: Neskororománsky portál kostola sv. Egídia v Ilji. Výsledky najnovšieho stavebno-historického a reštaurátorského prieskumu. In: *Archaeologia historica*, roč. XXII, 1997, č. 1, s. 39–48.

²⁵ FABIAN, P. – KĽAK, M.: *Ilja, rímsko-katolícky kostol sv. Egídia. Reštaurovanie románskeho kamenného portálu. Zámer na reštaurovanie*. Banská Štiavnica 1995, Archív Krajský pamiatkový úrad v Banskej Bystrici, pracovisko Banská Štiavnica, R 243.

²⁶ *Ilja, r. k. kostol. Grafická dokumentácia*, Oddelenie grafickej dokumentácie, Pamiatkový ústav Bratislava, číslo akcie 2/2000/11133. Archív Pamiatkového úradu SR, A7767.

²⁷ CHOVANOVÁ, I.: Kostol sv. Egídia v Ilji, zhrnutie doterajších poznatkov o vývoji kostola a metodika prvej etapy obnovy fasády kostola. In: *Zborník Slovenského banského múzea* XXI, 2009, s. 196–204.

²⁸ PLEKANEC ml., V.: *Kostol sv. Egídia v Ilji. Reštaurátorský výskum a návrh na obnovu. Sanácia soklových exteriérových omietok, reštaurovanie románskeho portálu*. Bratislava 2008. PLEKANEC ml., V.: *Kostol sv. Egídia v Ilji. II. etapa komplexného reštaurovania havarijného stavu kamenného románskeho portálu. Doplnkový návrh na reštaurovanie*. Bratislava 2017. PLEKANEC ml., V.: *Kostol sv. Egídia v Ilji. II. etapa komplexného reštaurovania havarijného stavu kamenného románskeho portálu. Dokumentácia vykonaných reštaurátorských prác*. Bratislava 2017.

Obr. 6: Hlavice a rímasy južného (ľavého) ostenia románskeho portálu Kostola sv. Egidia v Ilji po reštaurovaní. Foto: autor, 2021.

Ikonografia

Architektúra výtvare neobyčajne hodnotného iljiského portálu je doplnená výraznou sochárskou zložkou pokrývajúcou jednotlivé články, pričom členitosť skladby portálu podporuje i použitý farebne odlišný kamenný materiál, andezitický tuf v sivej, svetlo okrovej a červenkastej farebnosti. Nezvyčajná je tu výrazne rozdielna sochárska výbava jednotlivých strán ostení. Hlavice a rímasy severného ostenia pokrýva spleť vegetácie s figúrami (obr. 5), kdežto na náprotivnej strane sú osadené strohé hlavice s jazykovými listami a nad nimi profilované rímasy bez reliéfu (obr. 6). Podobné riešenie sa v románskej architektúre vyskytuje sporadicky, nachádza sa napr. na hlavnom portáli západného priečelia kostola benediktínskeho opátstva San Clemente a Casauria v stredotalianskej obci Castiglione (Abrucia), pochádzajúceho z druhej polovice 12. storočia, tiež na portáli kostola Saint Martin de Montselgues en Ardèche, kde hlavice stĺpov ľavého ostenia majú listový reliéf a na pravom ostení je bohatší pletencový rastlinný reliéf doplnený figurálnymi motívmi. Ľavé a pravé ostenie iljiského portálu okrem asymetrie foriem sochárskej dekorácie sa líši aj slohovou orientáciou. Románsky rastlinný reliéf ľavého ostenia má na pra-

vej strane svoje opozitum v slohovo pokročilejších listových hlaviciach. Kombinácia podobného typu románskeho a ranogotického dekoru sa nachádza napr. na pravom ostení portálu južného ramena transeptu mariánskeho dómu v Gelnhausene datovaného do prvej tretiny 13. storočia.²⁹

Južné ostenie

Na pravej strane portálu majú stĺpiky štíhle kalichové hlavice s dvoma radmi úzkych jazykových listov vertikálne polených pásom diamantovania, pri koreni po stranách s dvoma bobuľami, po vrchnom obvode hlavíc s lemom drobného perlovca, na ktorý dosadá trojetážová zalamovaná rímasy súvisle prebiehajúca celou hrúbkou ostenia. V ploche medzi hlavcami sa rastlinné úponky v jemnom reliéfe stáčajú do uzlovitých tvarov. Listy hlavíc ukončujú bobule s postrannými závitnicami. Ukončenia listov hlavíc sú špecifickým sochárskym prvkom, stvárneným v rôznych variáciách, ako ich dokladajú aj na území Slovenska zachované románske portály z prvej polo-

²⁹ KROUPA, P.: *Gotický rastlinný dekor na evropských stavbách 12. a 13. století*. Praha 2021, s. 43–44.

Obr. 7: Drača figúra na hlavici severného ostenia románskeho portálu Kostola sv. Egídia v Iľiji, bočný pohľad. Foto: autor, 2021.

Obr. 8: Drače figúry na hlavici severného ostenia románskeho portálu Kostola sv. Egídia v Iľiji, pohľad spredu. Foto: autor, 2021.

vice 13. storočia, prepoštského Kostola sv. Martina v Spišskej Kapitule a premonštrátskeho Kostola Panny Márie v Bíni. Bobule listov hlavíc hlavného západného portálu Kostola sv. Martina v Spišskej Kapitule³⁰ majú guľovitý tvar s rytým lemovaním v podobe vlnoviek a lístkov. Bobule prvej hlavice južného ostenia hlavného portálu Kostola Panny Márie v Bíni majú netradičný tvar, ktorý pozostáva z koncových postranných viaclaločných lístkov vytvárajúcich guľovitý tvar zvrchu obopínajúci strapiec hrozna. Hlavice v interiéri tohoto kostola nesú bohatý repertoár typov ukončenia listov v podobe dvojbobúľ, dvojšpirál, rolverkov.

Bobuľovité ukončenia listov južného ostenia ilijského portálu už nie sú viazané na hmotu podkladu, ale uvoľnené smerujú do priestoru. Táto forma rastlinného dekoru, ktorú možno označiť ako príklad slohovo pokročilejšieho ranogotického generalizovaného dekoru vzniknutým prispôbením výstavby klasických antických korintských hlavíc na novú úroveň, sa šírila od polovice 12. storočia z románskych sakrálnych stavieb severného Francúzska

smerom do ostatnej Európy, najmä prostredníctvom rehoľných stavieb.³¹

Severné ostenie

Ľavé severné ostenie portálu má stĺpy ukončené lievikovitými hlavcami s nakoso uloženými štvorcovými plintusmi, na ktoré dosadá mohutná zalamujúca sa rímsa súvisle prepájajúca šírku ostenia. Hlavice a rímsa sú pokryté výrazne plastickým reliéfom rastlinných, zoomorfných a figurálnych foriem.

Draci

Druhý, a pôvodne aj prvý stĺp z vonkajšej strany severného ostenia ilijského portálu, nesie na hlavici unikátnu zoomorfnú zložku, v literatúre opisovanú ako vtáčie figúry³² (obr. 7). Na hlavici je spoločná hlava dvoch oproti sebe stojacich bytostí, ako sa dá po poškodení v tomto mieste vydedukovať, ukončená skôr širším nábehom zvieracej tlamy a nie vtáčim zobákom (obr. 8). Podobne tomu je pri lokalitou

³⁰ Na západnom portáli bolo pri prestavbe v 19. stor. pristavané vonkajšie jedno pole ostenia, pôvodne bol portál dvojštupkový s dvoma vloženými stĺpkami.

³¹ KNECHT, J., V.: *Romanische Kapitelle und ihre ornamental-figürliche Viieldentigkeit*. Paderborn 2021, s. 118; KROUPA, P. (pozn. 29),

s. 41, 43–44; KROUPA, P.: *Rostlinný dekor na českých stavbách 13. století*. Praha 2019, s. 79.

³² MENCL 1937, c. d. (v pozn. 9), s. 102. SMOLÁKOVÁ 1995, 1997, c. d. (v pozn. 22, 24).

Obr. 9: Dračie figúry na hlavicí lapidária, Bazilika Nanebevzetí Panny Marie, sv. Cyrila a Metoděje na Velehrade, inv. č. 5819. Foto: autor, 2020.

Obr. 11: Dračie figúry na hlavicí prípor v lodi Baziliky sv. Juraja v Jáku. Foto: autor, 2021.

Obr. 10: Dračie figúry na osteniach západného portálu Baziliky sv. Juraja v Jáku. Foto: autor, 2023.

najbližších „dračích“ reliéfov hlavic prípor a svorníkov z kláštorného ambitu pri románskej bazilike na Velehrade, pochádzajúcich z obdobia prvej polovice 13. storočia a dnes uložených v podzemnom lapidáriu.³³ Obvod kalichovitých hlavic s jazykovitými listami tu lemuje reliéfny vlys v podobe drakov, na hlave so špicatými ušami a širokými tlamami vzájomne si zakusujúcich do koreňov chvostov, ktoré sa volutovito stáčajú a na konci ich ukončujú laloč-

naté listy (obr. 9). Príbuzné stvárnenie zoomorfných dvojíc, no so samostatnými hlavami dotýkajúcimi sa na nároží v tomto prípade zakrivenými zobákmi, sa vyskytuje na zalamovaných rímsach nad hlavicami

³³ HUDEC, P.: Figurální motivy ve velehradském lapidáriu. In: *Ingredere bospes X. Časopis Národního památkového ústavu, územního pracoviště v Kroměříži*. 2017, s. 12.

Obr. 12: Dračie figúry v tympanone južného portálu Baziliky sv. Juraja v Jáku. Foto: autor, 2021.

stĺpov oboch ostení výpravného západného portálu pôvodne benediktínskeho Kostola sv. Juraja v maďarskom Jáku (pred vysvätením kostola v roku 1256)³⁴ (obr. 10), ktorého dielňa sa dáva do priamej súvislosti s tvorbou ilijského portálu. Hoci svojimi zahnutými zobákmi pripomínajú dravých vtákov, na boku hláv majú v ploche vyryté dlhé vlnité dračie uši, a v literatúre sú označovaní ako draci.³⁵ Aj v interiéri jáckeho kostola, v západnej časti lode na stĺpe pripojenom k združenej prípoře, sa nachádzajú reliéfy tvorov so spoločnou hlavou a krídlami pokrytými perím, ktoré majú jednoznačnejší „dračí“ výzor a ich chvosty sa rozdeľujú na viacero častí prechádzajúcich do rastlinných úponkov s listami (obr. 11), podobne ako na portáli v Iliji. Naproti tomu reliéfnе spodobená vtákov, ktoré sa symbolicky radia k silám dobra, sú jednoznačne identifikovateľné svojím úzkym špicatým zobákom, hladkou modeláciou hlavy i tela, tenkými nohami, ako napr. na hlavici v lodi

kostola sv. Juraja v Jáku a hlavici južnej prípoři lode baziliky sv. Prokopa v Třebíči, s ozdobnými chvostovými perami stočenými hore do závitníc i s listovým ukončením, ako na rímse južného bočného portálu trebíčskej baziliky, kde boli dve figúry vtákov spojené jednou hlavou.

Okrídlené zoomorfné bytosti na severnom ostení ilijského portálu spojené pod nárožím rímsoy spoločnou hlavou tak predstavujú drakov, personifikáciu síl zla, diabla a pohanstva.³⁶ V Iliji spoločná dračia hlava členená záhybmi kože zvýrazňujúcimi veľké vypuklé oči nadväzuje po stranách na dve telá s hrubými dolnými končatinami vzájomne zakliesnenými pazúrami, na konci tel s troma volutovo stočenými chvostami ústiacimi do laločnatých listov. Z chrbta im vyrastajú silné operené krídla, čo je typické pre románske umenie do polovice 13. storočia, pretože neskôr ich už na telách drakov nahradili blanité netopierie krídla.³⁷ Motív spoločnej hlavy pre dve

³⁴ DERCSÉNYI, D.: *Die abteikirche von Ják*. Budapest 1979, s. 14.

³⁵ *Ibidem*, s. 22–23.

³⁶ MERHAUTOVÁ, A.: K ikonografii českých raně středověkých tympanonů. In: *Umění*, roč. XXIV, 1976, s. 419.

³⁷ BALTRUŠATIS, J.: *Fantastický středověk. Antické a exotické prvky v gotickém umění*. Praha 2008, s. 143–146.

Obr. 13: Dračie figúry na rímse severného ostenia západného portálu Dómu sv. Štefana vo Viedni. Foto: autor, 2021.

oproti sebe stojace figúry³⁸ vtákov, levov, drakov, grifov, sfíng, chimér a iných bájných bytostí má svoj pôvod v starovekom umení Orientu a v období románskeho slohu je nezriedka súčasťou sochárskych kompozícií v rámci sakrálnych architektúr, napr. Saint-Gilles de Beauvais, Saint-Pierre de Chauvigny.³⁹

Reliéf drakov na ilijskom portáli je ojedinelým prvkom svojho druhu v románskej sochárskej tvorbe na území dnešného Slovenska.⁴⁰ V okolitých krajinách sa zachovalo viacero románskych dokladov s tematikou drakov. Niekoľko variácií možno nájsť v sochárskej časti Kostola sv. Juraja v Jáku v už spomínaných reliéfoch hlavného portálu a na hla-

viciach prípor v lodiach kostola, tiež v tympanóne bočného portálu vedúceho do južnej lode, kde dvaja draci lemujú Božieho Baránka s krížom (obr. 12). Telá drakov sú tu prepracovanejšie, s ozubenými tlamami, točenými chvostami, no stále s krídlami pokrytými perím. V Budapešti, v starej časti Buda, sa v nábehu ľavého ostenia torzálne zachovaného južného portálu hradnej kaplnky kráľovského paláca nachádzal reliéf s figúrami drakov tvoriacich pletenec zo svojich dlhých krkov, pričom tlamami sa zakusujú do vlastných krídel.⁴¹ V kostoloch Vérteszentkereszt a Pilisszentkereszt sú dračie figúry stočené do kruhového tvaru svorníka klenby.⁴² V tympanone portálu

³⁸ Ďakujem za konzultáciu p. doc. Pavlovi Černému, za viaceré upozornenia a odporúčanú literatúru k tejto a príbuznej problematike.

³⁹ MALE, E.: *L'art religieux du XIIe siècle en France. Etude sur les origines de l'iconographie du moyen âge*. Paris 1922, Mélanges de L. Université Saint-Joseph Beyrouth (Syrie), Tome VIII, fasc. 1., P. M. Bouyges, S. J., Notes sur Les philosophes arabes connus des Latins au Moyen Age, s. 357–359.

⁴⁰ Ďalší takýto motív je známy z reliéfného vlysu hlavice zväzkovej prípor na severnej strane presbytéria dominikánskeho kostola Nanebovzatia Panny Márie v Košiciach, datovanej do obdobia gotiky okolo roku 1300. POMFYOVÁ, B. Domini-

kánsky kostol v Košiciach – niekoľko poznámok k pretrvávajúcím dilémam. In: *Arx*, roč. 55, 2022, č. 2, s. 109–142. Na hlavici je rad drakov s dolu sklonenými hlavami s ozubenými tlamami zakusujúcimi sa do prstenca, na ktorom stoja, so stočenými chvostami a pozdĺž nôh spustenými krídlami pokrytými perím. Ako je vyššie v texte uvedené, je to znak vyskytujúci sa do polovice 13. storočia a v tomto prípade ide zrejme o jeho anachronické použitie.

⁴¹ GEREVICH, L.: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest 1971, Plate IX, obr. 22, 24.

⁴² MAROSI, E.: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest 1984, obr. 263 a 261.

Obr. 14: Dračie figúry striedajúce reliéfy letiacich holubíc na hlaviciach západného ostenia južného portálu Dómu v Bambergu. Foto: autor, 2021.

karnera sv. Jakuba v Soproni draci strážia po stranách strom života,⁴³ ich vyobrazenia sú i na reliéfoch v románskych kostoloch obcí Zsámbék, Ócsa a Karcsa.⁴⁴

Západný portál viedenského Dómu sv. Štefana, tzv. *Riesentor* (Obria brána), (1230-1240), v osteniach s výraznejšou asymetrickosťou sochárskeho dekoru na rímsach a nie na listových hlaviciach pod nimi, v reliéfoch svojich ostení prezentuje viaceré dračie i vtáčie figúry v jasnom odlíšení. Draci sú zobrazení s ozubenými tlamami, vtáčimi krídlami a telami ukončenými dlhými chvostami. Draci samostatne stojaci v spleti listov, ale i oproti sebe s prepletenými krčkmi, alebo naopak smerujúci od seba, pričom chvosty im požiera zvieracia maska, na dôvažok draci so spoločnou hlavou, avšak ľudskou hlavou (obr. 13). Na hlavici stĺpa združeného piliera v interiéri Kostola sv. Michala vo Viedni (1220-1240) sú v plastickom reliéfe vyobrazené dve dračie figúry podobne ako na

hlavici piliera kostola v Jáku, otočené k sebe chrbtami, navzájom prepletené chvostami s volutovitým zakončením a listami.⁴⁵ V nemeckom Gelnhausene na nárožiach hlavíc na pravom ostení portálu južného ramena transeptu mariánskeho dómu tvorí plastický reliéf štvorica drakov s vtáčimi krídlami vzájomne prepletená svojimi dlhými krčkmi a chvostami, pričom sa hlavami zakusujú do bobúľ ukončujúcich jazykové listy.⁴⁶ V Dóme v Bambergu sú na reliéfe hlavíc a nároží ústupkov ostenia tzv. *Fürstenportal* (Kniežací portál) oproti sebe stojaci akoby zápasiaci draci⁴⁷ (obr. 14).

Mužské hlavy

Na hlavici prvého stĺpika ilijského portálu, vnútorne od dverového otvoru sú so spleťou rastlinných úponkov prepojené tri drobné bobuľovité hlavičky so štylizovanými, z polovice ľudskými a z polovice

⁴³ BARTLOVÁ, M. – CHARVÁT, P.: Z počátků křesťanství v českých zemích. Ikonografie románských tympanonů. In: *Umění*, roč. XLIX, 2001, s. 390.

⁴⁴ DERCSÉNYI 1979, c. d. (v pozn. 34), s. 35.

⁴⁵ SCHWARZ, M.: *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*. Wien – Köln – Weimar 2013, s. 146, obr. 55.

⁴⁶ KROUPA 2021, c. d. (v pozn. 29), s. 43–44.

⁴⁷ SCHULLER, M. et al.: *Das Fürstenportal des Bamberger Domes*. Bamberg 1993, s. 42.

Obr. 15: Motív mužskej hlavičky na severnom ostení portálu Kostola sv. Egídia v Ilji. Foto: autor, 2021.

Obr. 16: Motív mužských hlavičiek na hlavici stĺpu severnej kaplnky v Bazilike sv. Prokopa v Třebíči. Foto: autor, 2021.

zvieracími tvármi. Dve menšie po stranách hlavice sú tzv. *vyvrhovači*, ktorým z otvorených úst vybiehajú časti rastlín⁴⁸, stonka s päťlaločným listom. Väčšia hlavička uprostred hlavice pod nárožím kvadratického plintusu pôvodne s grotesknou grimasou, širokým úsľabkom, bola poškodená vertikálnou prasklinou hlavice, neskôr obnovená a reštaurovaná len náznakovo, takže nie je úplne jasné jej pôvodné vyznenie a prepojenie s okolím (obr. 15). Je možné, že na hlavičku primárne nadväzovala aj časť tela⁴⁹, z ktorého po stranách vychádzali rastlinné úponky. Rozmiestnenie týchto troch hlavičiek akoby nahrádzalo bobuľovité ukončenia listov, ktoré tu

absentujú. Hlavy mužov – diablov⁵⁰, spolu s drakmi, v obklopení poplazov a listov bujnej vegetácie, v ktorých nachádzajú svoj úkryt,⁵¹ mýtické bytosti uprostred divjej človekom neskrotenej prírody, sú súčasťou krajiny neusporiadaného chaosu a v tomto kontexte sú symbolom zla.⁵² Vystupujúce z plochy ostenia portálu, pomyselne smerujúce zvrchu k hlavám návštevníkov chrámu plnia i apologetickú funkciu.

Tváre vynárajúce sa z listia rastlinného dekoru, niekedy v podobe *vyvrhovačov*, boli obľúbeným motívom reliéfov na hlaviciach a rímsach portálových ostení.⁵³ Mužské hlavičky sú súčasťou reliéfov na hlavnom portáli a hlavici severnej kaplnky Kostola

⁴⁸ ŠMAHEL, F.: *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha 2012, s. 79.

⁴⁹ Grafický list portálu od Könyökiho v tomto mieste hlavičke priznáva akési neurčité oválne telo aj s výstupkom do priestoru (rukou?), no vzhľadom na iné chyby presnosti v zachytení podoby portálu to vyvoláva pochybnosti, či sa nejedná len o fantazijné poňatie autora (pozn. 6).

⁵⁰ Na hlaviciach portálov francúzskeho kostola Saint Pierre d'Aulnay (Charente-Maritime) z prvej polovice 12. stor. sa nachádzajú analogické zobrazenia polozvieracích a pololudských hláv s otvorenými ústami, označovaných za masky diablov, v kombinácii s protistojnými drakmi, niekedy spojených spo-

ločnou hlavou. *Lexikon der christlichen Ikonographie. Erster Band. Allgemeine Ikonographie A-E*. Freiburg im Breisgau 1968, s. 519.

⁵¹ Pre démonické bytosti predstavujú rastlinné ornamente často miesto úkrytu. LURKER, M.: *Slovník symbolů*. Praha 2005, s. 89.

⁵² KROUPA, P.: K ikonografickým proměnám české architektury a architektonické plastiky 13. a 14. století. In: *Památky a příroda X*, 1991, s. 579.

⁵³ Topograficky najbližšie sa hlavičky mužov, avšak nezapojených do rastlinnej dekorácie, objavujú na listovej hlavici stĺpikovej konzoly pri víťaznom oblúku v kostole Panny Márie v Bíni.

Obr. 17: Motív mužských hlavičiek na hlavici stĺpu severnej lode Baziliky sv. Juraja v Jáku. Foto: autor, 2021.

Obr. 18: Motív mužskej hlavičky hlavice západného ostenia južného portálu Dómu vo Viedenskom Novom Meste. Foto: autor, 2021.

sv. Prokopa v Třebíči (obr. 16), na západnom portáli a tiež na hlavicích združených prípor pilierov lode kostola v Jáku (obr. 17). Tieto figurálne motívy sa hojne objavujú na i na spomínanom viedenskom *Riesentor* v podobe drobných mužských hlavičiek, *vyvrbovačov* i diabolských masiek, ako aj na južnom portáli neďalekého farského Kostola Liebfrauenkirche vo Viedenskom Novom Meste, a to na hlavici vnútorného stĺpika ľavého ostenia (obr. 18), aj na severovýchodnom portáli tzv. *Gnadenportal* (Milostivý portál) Dómu sv. Petra a sv. Juraja v Bambergu (koniec 12. stor. - začiatok 13. stor.),⁵⁴ ako aj na východnom ostení severného portálu Dómu sv. Petra vo Wormse, kde navyše bol použitý podobný stavebný materiál ako pri ilijskom portáli, tuf vo viacfarebných nuansiách – svetlookrovej na reliéfe hlavic, ríms a tympanóne v kombinácii s červenou na ostatných

článkoch.⁵⁵ Paralelu s vkomponovaním mužských hlavičiek do skladby dekoru na hlavici možno nájsť na jednej z hlavic stĺpu hlavnej lode v Kostole sv. Maurícia a Kataríny v Magdeburgu (okolo r. 1230-1260), kde jazykové listy so závitnicou nahrádzajú zjednodušené zbiehajúce sa pruhy ukončené listovou maskou *vyvrbovača*, či rozetou.⁵⁶

Rastlinný dekor oboch ostení

Hlavice stĺpov oboch ostení a rímsu severného ostenia portálu v Iliji pokrýva bohatá ornamentika pozostávajúca z rastlinných úponkov a napojených listov. Napriek silnej štylizácii a hrubšiemu spracovaniu možno v nich rozpoznať predlohy vychádzajúce z prírodných vzorov. Štíhle jazykovité listy so závitnicovo stočenými koncami na hlavicích

⁵⁴ TENSCHERT, R.: Varianten der restaurierung. Beobachtungen zu Restaurierungsmassnahmen an mittelalterlichen Portalen am Beispiel der Gnadenpforte des Bamberger doms. In: *Das Kirchenportal im Mittelalter*. Eds.: ALBRECHT, S. – BREITLING, S. – DREWELLO, R. Hardcover 2019, s. 251.

⁵⁵ AQUILANTE, F.: Transformationsprozesse am Nordportal des Domes zu Worms. In: ALBRECHT – BREITLING – DREWELLO 2019, c. d. (v pozn. 54), s. 84.

⁵⁶ KNECHT, J., V.: *Romanische Kapitelle und ihre ornamental-figürliche Vielseitigkeit*. Paderborn 2021, s. 119.

južného ostenia pripomínajú listy paprade, rastliny, ktorej bola v stredoveku prisudzovaná tajomná moc ochrany pred zlom a diablom.⁵⁷ Jednotlivé hlavice sú tu na nárožniach ústupkov akoby pospájané uzlíkmi z úponkov so stredovým trojdielnym lístkom, čo ešte umocňuje apologetickú symboliku dekorácie pravého ostenia.⁵⁸ Na rímse a hlaviciach ľavého ostenia sa kruhovito prepletajú silné popínavé stonky na koncoch so štylizovanými hrotitými lístkami a inde s vyrastajúcimi malými oblými lístkami, ktoré by mohli symbolizovať popínavý brečtan, v antickom i stredovekom sochárstve obľúbenej rastline predstavujúcej nesmrteľnosť a večný život.⁵⁹ Tvarovo príbuzné rastlinné dekory sú na reliéfoch hlavného portálu kostola sv. Juraja v Jáku.

Na ľavom ostení ilijského portálu, na hlavici prvého stĺpu od vstupného otvoru, je odlišný rastlinný dekor, s centrálnym usporiadaním, v stredovej poškodenej časti analyticky doplnený pri reštaurovaní. Z prepletených popínavých stoniek vyrastajú vertikálne predĺžené päťlaločné listy s osobitne zvýraznenou štruktúrou (toho istého druhu je i lístok na nároží stredového ústupku južného ostenia), ktoré je možné botanicky určiť ako lístky dubu, posvätného stromu starovekých civilizácií i biblie, v neskoršej kresťanskej ikonografii interpretovaného symbolu samotného Krista, jeho moci a nesmrteľnosti.⁶⁰ Podobné dubové listy v blízkosti dračích figúr sa vyskytujú na už spomínaných hlaviciach piliera v interiéri Kostola sv. Michala vo Viedni.⁶¹

Ornamentálny dekor

Okrem sochársky stvárnených antropomorfných, zoomorfných a vegetatívnych motívov pokrývajú portál v Iliji aj ornamenty geometrických tvarov. Hladká plocha tympanónu je zvýraznená trojlaločným

Obr. 19: Dekor cik-cak na portáli karnera sv. Pantaleóna v Mödlingu. Foto: autor, 2022.

lemon s bobuľami, čo možno symbolicky poukazuje na sv. Trojicu. Plocha tympanónu bola zrejme miestom maľby, tak ako je to v rovnako členenom tympanone karnera – Kaplnky Troch kráľov v rakúskom Tullne z polovice 13. storočia. V archivolte portálu v Iliji dominuje výrazný trojrozmerný reliéf, priamy oblý prút pravidelne prekladaný dvoma križujúcimi sa prútmi, ktoré pôvodne prechádzali aj cez profilované nárožie prvého ústupku v oboch osteniach.⁶² V ikonografii lomená čiara, vzhľadom na priamku alebo krivku, má svoju samostatnú výpovednú hodnotu a prisudzuje sa jej pejoratívny význam.⁶³ Tento tzv. cik-cak pôvodom normandský

⁵⁷ RICHTER, F.: Pflanzen aus Stein – die Laubhauer entdecken die Natur. Steckbriefe der Kapitelpflanzen. In: *Gärten aus Stein. Die Pflanzenwelt des Naumburger Meisters*. Eds.: DONATH, G. – RICHTER, F. Petersberg 2015, s. 80.

⁵⁸ Za informáciu o apologetickom význame uzlíkového dekoru ďakujem doc. Pavlovi Černému.

⁵⁹ RICHTER 2015, c. d. (v pozn. 57), s. 79.

⁶⁰ Ibidem, s. 79.

⁶¹ SCHWARZ 2013, c. d. (v pozn. 45), s. 147, obr. 56–57.

⁶² Fragment pletenca v severnom ostení ilijského portálu zachytáva fotografia na prvej strane knihy KMETĚ, A.: *Veleba Sítina*, (v pozn. 7), fotografoval Al. Baker, 1893; ako aj grafika od Pöschla, 1879, Magyar Építészeti Múzeum - Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Archív, inv. č.: Illés_Itsz. K2756.

⁶³ PASTOUREAU, M.: *Dějiny symbolů v kultuře středověkého západu*. Praha 2018, s. 86.

Obr. 20: Dekor cick-cak na južnom portáli Kostola sv. Jakuba st. v Lébény. Foto: autor, 2022.

vzor by tak mohol nadobúdať osobitnú symboliku, v kombinácii priamej „pozitívnej“ linky prekrývanej dvoma paralelnými lomenými „negatívnymi“ prútmí môže predstavovať neustále prebiehajúci boj dobra so zlom. Je charakteristickým prvkom portálov tzv. normanského štýlu. Nachádza sa v osteniach a archivoltách portálov, niekde i vo viacerých pásoch, napr. hlavného portálu Baziliky sv. Prokopa v Třebíči, portálu karnera sv. Pantaleóna v rakúskom Mödlingu (obr. 19), portálu karnera v Tullne, portálu tzv. *Brauttor* (Nevestina brána) farského kostola vo Viedenskom Novom Meste, južného portálu Kostola sv. Jakuba st. v maďarskom Lébény (obr. 20), hlavného portálu Kostola sv. Juraja v Jáku, portálov Kostola sv. Petra v Óriszentpéter a Kostola sv. Michala v Kéttornyúlak.

Južné ostenie ilijského portálu s pravidelným rytmom kalichovitých hlavíc členených súmernými jazykovými listami zjemnenými diamantovaním

a perlovcom, akoby previazaných rastlinným úponkami s uzlíkmi, v celkovej jednoduchej vyváženej kompozícii, je v protiklade s náprotivným reliéfom severného ostenia, na ktorom dominuje neviazanosť foriem. Reliéfy hlavíc a ústupkov južného ostenia, svetovej strany, ktorá sa spája so svetlom a teplom, možno i napriek omnoho skromnejšiemu výrazovému prejavu vyložiť ako symbol raja.⁶⁴ Naopak na severnom ostení, strane temna a zimy, vládnu mocnosti zla. Portál tak nie je len nositeľom prvkov s dekoratívnou funkciou, ale s využitím redukovaných foriem a symbolov zrozumiteľných pre človeka tej doby, približuje základné kresťanské pravdy o spáse a zatratení ľudskej duše.⁶⁵ Ikonografický program sochárskej výbavy pravého a ľavého ostenia ilijského portálu tak predstavuje zhmotnené poučenie a upevnenie vo viere, ktoré ako *Biblia pauperum* patrilo k jednej z najdôležitejších úloh stredovekého umenia.

⁶⁴ Obrazy nebeskej blaženosti sú na rozdiel od tých pekelných zväčša zobrazené menej „rôznorodo a konkrétne“. TOMAN, R.: Úvod. In: *Románské umění*. Praha 2006, s. 9.

⁶⁵ „...středověký kostelní portál: je to místo soudu a brána do ráje, která se otevírá spravedlivým.“ DEIMLINGOVÁ, B.: Středověké chrámové portály a jejich význam v právních dějinách. In: *Románské umění*. Praha 2006, s. 327.

The Romanesque Portal of the Church of St. Egidius in Ilija A Contribution to the Interpretation of its Iconographic Programme

Résumé

This article aims to answer some questions regarding the iconography of the Romanesque portal of the church of St. Aegidius in Ilija near Banská Štiavnica. The portal installed in the western facade of the nave, today on the ground floor of the baroque tower, is of monumental dimensions concerning the church. With its composition and sculptural equipment, with three pillars inserted in the rectangular recesses of the jambs, sculptural capitals and cornices, a semi-circular archivolt made of round and pear-shaped rods with leading labels, with a three-leaved arch in the tympanum, it represents a gem of late Romanesque stonework which has no equivalent in current Slovakia. The portal's structure is also supported by the used stone material of different colours, andesitic tuff in grey, light ochre and reddish. The portal is dated to the year 1254. They tried to deepen the knowledge of its history and stylistic classification polyhistorian and priest from the nearby parish Andrej Kmet' (1841-1908), but especially preservationist and historian Václav Mencl (1905-1978) as well as historical research and restoration from a recent period. The portal shows common features with the so-called stone workshops. Norman style, spreading from Western Europe to its eastern parts, where it persisted until the middle of the 13th century. This group includes the portals of the Central European area, such as the

western portal of the cathedral in Vienna and the southern portal of the cathedral in the Vienna New Town, the portals of the karners in Austrian Mödling, Tulln and Deutsch Bad Altenburg, the portals of the village churches in Óriszentpéter, Kéttorny-úlak and others. Workshops working on the western portal of the originally Benedictine church of St. Juraj in Hungarian Ják (before 1256), the southern portal of the church of St. Jakub st. in Lébény, the northern portal of the Basilica of St. Prokop in Moravian Třebíč. The significant asymmetry of the relief forms on the northern and southern facades presents the sculptural part of the Ilija portal. At the same time, it not only fulfils a decorative function but also follows a distinctive iconographic program. The capitals and recesses of the north wall with zoomorphic motifs of dragons united by one head, heads of outcasts, incorporated into a tangle of lush vegetation, represent the world of diabolical powers attacking the human soul in an attempt to seize it. In contrast is the relief of the capitals and recesses of the south wall with a balanced composition of double-row tongue leaves and a cornice capitalising paradise in its harmonious expression. Both linings are like that, although with significantly reduced means of expression, materialized instruction and consolidation in the faith serving as *Biblia pauperum*, one of the most important missions of medieval art.

Mgr. Adriana Ret'kovská, PhD.

Katedra dějin umění, Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Univerzitní 3, CZ-779 00 Olomouc
e-mail: adriana.retkovska01@upol.cz
adrikunst@gmail.com